

VÉGEL LÁSZLÓ (1941)

A homogenitás eszményének agóniája

Kérem, mondja el életrajzából azt, amit fontosnak tart az irodalommal való megismerkedésének szempontjából!

1941-ben születtem az Újvidéktől 35 kilométerre északra fekvő Szenttamáson. Ebben a kisvárosban fejeztem be az elemi iskolát. A könyveket nagyapám szeretettette meg velem. Egyszerű földműves volt. Háború előtti kommunistaként sokat olvasott, 1942-ben a szegedi Csillagba börtönözték be. A felszabadulás után kimaradt a közéletből. Mozgalmi múltjáról alig beszélt. Csak néhány könyvet találtam az almárium fiókjában.

Az ötvenes évek elején az "eretnek" Jugoszlávia különös helyzetbe került. A Tájékoztató Iroda határozata után mindent újra kellett kezdeni. Emlékszem, az iskolában a közönséges grafitceruzát három részre osztottuk.

A budapesti rádió jugoszláv-ellenes propagandája idején megszülettek vagy pedig megerősödtek a jugoszláviai magyar művelődési intézmények. A hősi optimizmus korát éljük. Bármennyire naívan éltük át ezt az ellentmondásos kort, mégsem feledkezhetünk meg róla. Érdeemes emlékeztetni arra, hogy 1948-ban a hivatalos statisztikai kimutatások szerint a magyarság lélekszáma Jugoszláviában 496 492 volt, 1953-ban 502 175, 1961-ben 504 369, 1971-ben viszont 477 374, 1981-ben pedig 426 866.

Az évtized közepén meginduló fellendülés, mind érzékelhetőbbé váló politikai erjedés idején, 1956-ban, kerültem Újvidékre a Papp Pál gimnáziumba, ahol magyar nyelven is folyt a tanítás. A jugoszláv demokratikus szocializmus eszméjének előretörését gimnazistaként éltem át.

Újvidéken milyen hatások érték?

Fiúintézetben laktam. Ez fontos élményt jelentett számomra, hisz nemzeti összetételét tekintve tarka volt az intézet, szerbekkel, horvátokkal, macedónokkal, crnagoraiakkal éltem együtt e kis jugoszláv Babilonban. Egyszerre — kilépve a zárt falusi kis közösségből — különböző szokásokkal, hagyományokkal ismerkedtem meg. A szenttamási utcában csak magyarul beszéltek, ebből kerültem egy változatos világba. Itt szembesültem az 1956-os magyar forradalommal. Az intézetieket érdekelték az események. A pesti rádió híreit hallgatva percről-percre beszámoltam róluk. Ebben a helyzetben magyarságélményem különös prizmán át jelentkezett — másként, mint a szenttamási utcákon. Ettől kezdve identitástudatom nem lehetett egysíkú, naív, eleve adott — mindig a párhuzamos világok tükrei határozták meg.

Az intézetben kapcsolatba kerültem néhány idősebb, irodalmi érdeklődésű fiatalemberrel. Jugoszláviában az ötvenes évek második felében rendszeresen jelentették meg a modern nyugati irodalmat. Camus-vel, Kafkával, Sartre-ral, az intézetiek által ismerkedem meg. Ezeket a könyveket szerbül olvastam. Magyarországi könyvek 58-tól kezdődően voltak kaphatók, de a klasszikusokon kívül nem találtam semmi érdekeset köztük. Sokkal in-

kább a kezembe kerülő, a régi könyvtárállományokból előkerülő Illyés-, Márai- és Németh László-kötetek jelentettek számomra élményt.

Ezután következett a Symposium című melléklet indulásának ideje.

1960-ban ismerkedtem meg Tolnaival, Domonkossal... Sokatcsavarogtunk Újvidék utcáin. Ennek nyoma fellelhető irodalmi munkásságunkban is. A jugoszláv irodalmi élet pezsgő volt, a modernizmus-vita javában dült. Újvidéken már létezett egy független gondolkodású, libertárius szellemű szerb értelmiségi csoport, az *Iffjúsági Tribün* elnevezésű vitaklub és a *Polja* című folyóirat. Jártam a vitaestekre és olvastam a *Polját*. Az erjedés persze megindult a jugoszláviai magyar irodalomban is, de gyorsan kiegyezett a provinciális szellemmel. 1961-ben indult meg az *Iffjúság* hasábjain a *Symposium* című melléklet. Úgy tudom, hogy akkor már politikai körökben is a pezsgőbb, változatosabb jugoszláviai magyar szellemi és kulturális élet lehetőségéről gondolkodtak.

Milyen ellenállásba ütközött a nemzedék?

Egy elgondolkodtató ellentmondással szembesültünk. A jugoszláviai politikai élet nyíltabb volt, mint a jugoszláviai magyar művelődési élet. A közéletben várható volt egy tiltakozó nemzedék megjelenése, de mégis mindenkit meglepett a felbukkanása. Megjelenésünk felkorbácsolta a kedélyeket. Különféle vádakkal illették bennünket a jugoszláviai magyar sajtóban. A *Dolgozókban* egyetemisták — éppen a magyar tanszék hallgatói! — tiltakozó levelet írtak ellenünk, és csodálkoztak, hogy még mindig szabadrábon vagyunk. Anarchistáknak, ellenzékieknek bélyegeztek meg bennünket. A magyar tanszék irodalmi köre ugyancsak fellépett a *Symposium* ellen. Mások azzal vádoltak bennünket, hogy elhanyagoljuk a kisebbségi magyar érdekeket. A *Dolgozók* című szakszervezeti lap provincializmusal is vádolt bennünket. A konzervatívok betiltásunkat követelték. Mások csak pozícióharcot láttak a vitában. A legkíméletlenebb ellenfélnek a jugoszláviai magyarság központjának, a **Forum** Lap- és Könyvkiadó Vállalat vezetői bizonyultak. A jugoszláviai magyar sajtó durva politikai támadásban részesített bennünket. A hajszában írók is részt vettek.

Szembetűnő, hogy a nyolcvanas évek elején, amikor a "harmadik nemzedék" (Szi-veri Jánosék) leváltására és meghurcoltatására sor került, akkor is *Forum*-lapok jártak élen. A *Magyar Szó* hasábjain több író üdvözölte és helyeselte a fiatal nemzedék pályájának derékba törését. A *Symposium* első nemzedékének több rangos képviselője közvetlenül vagy közvetve részt vett ebben.

Nagyon érdekes például, hogy a jugoszláviai magyar irodalom újabb történetében nem fordult elő, hogy a szerb kultúra felől érje támadás, onnan inkább támogatást kaptak a mindenkori "leváltott nemzedékek".

Ez a példa bizonyítja, hogy az *Új Symposium* története összetett. Tagadhatatlan, hogy a melléklet hasábjain szokatlanul éles hírlatok jelentek meg ismert alkotókról, ami ingerültséget és zavart keltett. Mindez gondos elemzést kíván, amire nem érzem magam illetékesnek. Csak tanúként szólhatok, nem kívánok végleges ítéletet mondani. Véleményem szerint azonban, ha a jugoszláviai magyar kultúrában pluralista légkör alakult volna ki, akkor nem került volna erre sor. A különbségek természetes keretükben bontakoztak volna ki. A belső tekintélyelv olyan homogén struktúrát szült, amelyben minden nézeteltérés politikai jellegűvé vált. Azt hiszem, ez a probléma még ma is fennáll.

Véleményem szerint a *Symposion*-nemzedék értékeit és kudarcait (mert ezekről is szólni kell) nem lehet néhány szólamra leegyszerűsíteni. Ez a jelenség érdekes tanulságot szolgáltat, nemcsak nemzedéki paradigmaként, hanem bizonyos szerkezeti és szellemi összefüggések vizsgálatát illetően is.

A folyóirat szellemére hatással volt a jugoszláv irodalmi élet, Sinkó Ervin és B. Szabó György újvidéki tanársága, a közélet rohamos demokratizálódása. Jugoszlávia a hatvanas években valóságos demokratikus reneszánszot élt át. Nemzedékemnek kedvezett a történelem. Magyarországon főleg a folyóirat avantgárd jellegét domborították ki. Meggyőződésem szerint nem beszélhetünk egységes szellemű folyóiratról. Az *Új Symposion* szellemileg, politikailag, esztétikailag ellentmondásos volt, de ezek az ellentmondások békésen kiegészítették egymást. Ezt nem fogyatékoságnak, hanem erénynek tekintem. Nemcsak egymástól eltérő, hanem egymásnak ellentmondó alkotói egyéniségek formálódtak egyidőben, tehát a tolerancia szelleme hatotta át munkásságukat.

Az ellentmondásokat csak néhány idézet erejéig illusztrálnám. Bizonyára meglepő, hogy egy magát avantgárdnak nevező folyóirat kiemelkedő alkotója keményen elítélte az "amorális irodalmat", amelyből hiányzik az optimizmus. Világnézetileg is éles (sajnos) napipolitikai következményekkel járó véleményeltérések jelentkeztek. A mai fiatalokat bizonyára meglepi az, hogy az *Új Symposion* a hatvanas évek végén türelmetlenül támadta mindazokat, akik rokonszenveztek a munkássztrájkokkal, mert — úgymond — erkölcstelen feltételezés, hogy a munkásosztály önmaga ellen sztrájkoljon. A hetvenes évek elején, amikor a konzervatív, az újdogmatikus jelenségek megosztották a nemzedéket, útjaink elváltak, lehetlenné vált pluralista világkép, a toleráns szellem, az alkotószabadság teljes érvényesítésével fellépni. A "lábadó nemzedék" győzött. Eminens képviselői a kulturális és a politikai élet fontos posztjaira kerültek. Elhalkultak a viták, az élesebb párbeszédok. A közvetlenül utánunk jövő fiatalok ilyen légkörben a szűkebb szakmai területekre vonultak vissza. Szerintem a legjobbak így védekeztek. Kiderült, hogy lehetetlen megbirkózni a nemzetiségi kultúra szerkezetéből következő szellemi pluralizmus-hiánnyal. A nemzetiségi (kisebbségi) kultúrákban hatványozott veszélyt képvisel a statikus, tehát konzervatív szervezetre való törekvés. Nem véletlenül. Az intézményrendszer nem annyira gazdag, a szellemi konkurencia politikai színezetet vesz fel, hiányzik az aktív és változatos közvélemény, különböző félelmek és aggályok vesznek erőt az embereken, az új energiák kibontakozása megnehezül, gyakran pedig eltorzul, egyféle lineáris szabály szerint érvényesül.

Kitágítva e kérdéskört, a jugoszláviai magyarságra vonatkoztatva, azt kérdezném, hogy milyen erőt képvisel az itteni szellemi értékek befogadása? Van-e aktív közvélemény? Az értelmiség minden köre, rétege részese-e ennek a szellemi kultúrának? Létezik-e asszimiláció?

A jugoszláviai magyarság lélekszáma csökken. De nem beszélhetünk szervezett elnemzetlenítésről, inkább egy új nemzetiségi paradigmával találkozunk, amelyre a magyar (főként a magyarországi) köztudat hagyományosan reagál és ezért nem talál rá magyarázatot. A közép-kelet-európai államok sajátos ideológiai keretekben történő modernizálódásának, mondhatnám így is, az ipari társadalom intenzív kialakulásának idején, a posztindusztriális társadalom küszöbén, a nemzetiségi (kisebbségi) státusz és a modern civilizáció új egyensúlyának megalapozása, új stratégiája szükségeltetik. A hagyományelvű nemzetiségi koncepció, a bezárkózó modell, a rezervátumi jegyekkel védekező nemzetiségi kultúra —

az életmód, az életfeltételek gyors változásai közepette — a pszeudoszerves kisközösség lehetőségének csalóka illúzióival ámfítja magát, miközben képtelen távlatos gondolatokat megteremteni. Nem állítom, hogy az általam pártfogolt alternatíva alkalmazható minden nemzeti-ségi (kisebbségi) kultúrában, tehát a nemzetiségi kultúrák sem uniformizálhatók, miként az utóbbi időben a "határon túli magyar irodalom" címke feltételezi. Ahol a feltételek súlyosabbak, otta védekező hagyományelvűség kényszermegoldásként igazolható. De Jugoszlávia ebből a szempontból érdekes, előremutató, tanulságos példa. A sztálinizmusmal való szakítás nemcsak ideológiai jellegű volt. Jugoszlávia a szakítás után, bizonyos idő elteltével, nyitott ország lett, rendkívül intenzíven tért át a nyugati technológiára, a modern ipari koncepciók érvényesítésére, alkalmazására. Robbanásszerűen következett be a szellemi modernizálódás, az életvitelt, az életszemléletet érintő váltás. A statisztikai adatok azt bizonyítják, hogy Jugoszlávia viharos erővel lépett az iparosodás útjára. Ezenkívül Jugoszláviában nem a többség és a nemzetiség(ek) polarizálódásáról van szó, hanem — többnemzetiségű, federatív országról lévén szó — a különböző létszámú nemzetek és nemzetiségek kaleidoszkópszerű — sokszor nem zavarmentes — egymáshoz alkalmazkodásáról. Eltérő vallási, kulturális hagyományok találkoznak, tegyem hozzá: nagyon eltérő gazdasági fejlettségi szintekről van szó. A jugoszláviai magyar kultúra ilyen változatos, polifónikus világban alakul, ettől a környezettől, ennek szellemi hatásaitól, megítélésében mindentől el nem szakítható. A közép-kelet-európai kultúrák nemzetiségi/kisebbségi szellemi világában bizonyos értelemben transznacionális szempontok érvényesülnek... Az asszimilációra és a közvéleményformálásra vonatkozó válaszokat ebbe a kerethez helyezném. Ha egy kultúra nem tudja adekvát módon feltárni az egyénnek az adott közösség mindennapjaira, szerteágazó, tehát nemcsak a nemzetiségi létére vonatkozó, hanem egzisztenciájának megannyi bonyolult, társadalmi életének minden dimenziójával összefüggő kérdéseit, akkor ez az egyén fokozatosan más kultúrák felé sodródik. Így van ez mindenhol, ahol a nemzeti kultúrákat nem védik államhatárok. A nemzetiségi kultúrák, vagy pedig a többnemzetiségű országok kultúrái ilyen helyzetben vannak. Az *Új Symposion* modernisége abból a realista felismerésből született, hogy a jugoszláviai magyarság egy ideológiailag modernizálódó, a technológiai forradalom küszöbén levő országban él, s ezzel az országgal együtt maga is modernizálódik. Sajnos, ez a program nem volt annyira átfogó, hogy tartósan hasson a jugoszláviai magyarságra. Fokozatosan sterilizálódott és elvesztette eredeti vízióit. Tehát a jugoszláviai magyarság egy vitális része más kultúrák felé fordult. Ami önmagában még nem jelent vereséget. A jugoszláviai magyarság óriási többségében kétnyelvű. Ez a kétnyelvű magyar nemzetiségű népcsoport különböző szinteken elsajátítja a nem anyanyelvű kultúrát, amely szerves tartozéka lesz mindennapjainak. Ez nyilvánvalóan kulturálisan dinamikussá teszi. A probléma akkor bukkan fel, ha ennek a szerkezetnek egyik része elveszti vitális energiáját, ha nem fejlődik együtt annak az országnak a kultúrájával, amelyben megszületik és amelyhez tartozik. Tehát, hogy a jugoszláviai magyar kultúra vonzó legyen a jugoszláviai magyarság számára, azért "versenyképesnek" kell lennie a nem anyanyelvű kultúrával. De csak akkor lesz versenyképes, ha nem szigetelődik el tőle, ha nem zárkózik be önmagában, hanem olyan szellemiséget képvisel, amely összhangban van más életszférákkal, a mindennapi élet kritikus öntudatát jelképezi. Meggyőződésem szerint éppen e téren merültek fel problémák: a nemzetiségi kultúra nem tudott megfelelő ritmushoz modernizálódni, a pedagógiai réteg viszonylag szűk rezervátumában és hagyományos bázisokra alapozva nem számolt az új rétegekkel, ennél fogva részint elvesztette befolyását az új, modern, dinamikus, potenciálisan multikulturális

értelmiségre. Nagyon érdekes lenne például a hetvenes évek jugoszláviai magyar regényirodalmát e szociokulturális szempontból elemezni.

Önök a hatvanás évek közepén a jugoszláviaiság eszméjével próbálták ezeket az ellentmondásokat feloldani és ez ütközött meg a provincializmussal?

A "jugoszláviaiság" terminus valójában egy komplex folyamatot szimbolizál, a belső modernizálódás egyik tényezőjét képviseli. Az *Új Symposion* mai magyarországi méltatói sokszor első helyen említik azt, hogy ebben a folyóiratban publikálási lehetőséget kaptak olyan jelentős magyar írók is, akik azokban az években a magyarországi fórumokban nem, vagy pedig nehezen publikálhattak. De emlékeztetnék arra, hogy ugyanezt tette a másik folyóirat, a *Híd* is. Tehát ez nem jelent semmiféle specifikumot. Az említett méltatásokban megbújjuk az önkéntelenül is elfogadott állami kultúra önzése. Sokkal inkább arról van szó, hogy ez a folyóirat több vagy kevesebb sikerrel, de legalább felvette a magyar kultúra alapvető szempontjainak pluralizmusát, e kultúra heteroním jellegét, amelynek szerkezeti jellemzőit nem lehet egyetlen értékhálóba befogni. A magyar kultúra pluralizmusát, többdimenziós szerkezetét vetette fel. Úgy gondolom, hogy az *Új Symposion* úgynevezett modernségét, az avantgardizmusát nem lehet csupán a jugoszláviai élet liberalizálódásával magyarázni. Viszonylag demokratikus feltételek között is fölénybe kerülhet a szellemi konzervativizmus és az irodalmi tradicionalizmus.

Mennyire határozta meg munkásságukat Sinkó Ervin szelleme?

Nem állítom, hogy mindannyiunkra egyformán hatott, de felszabadító hatását mindannyian éreztük. Sinkó ezekben az években aktív jelenlétről tanuskodott a jugoszláviai irodalmi és szellemi élet egészében. Ez a világ határozta meg attitűdjét, pályáját, munkásságát. Műveinek legnagyobb része először szerbhorvát nyelven jelent meg s csak aztán magyarul. Sok írása a mai napig is hozzáférhetetlen magyar nyelven. Ezek nem csupán filológiai adalékok, hanem érzékeny kérdéseket feltáró tények. Magam annak idején a Sinkó-jelenség közép-kelet-európai természetrajzát tapasztaltam. Pontosabban: Sinkó képviselte azt a közép-kelet-európai változatot, hogy az alkotó egyszerre két térségben egzisztáljon. Természetesen ez sem valósult meg, először a magyarországi politikai viszonyok következtében, később — ezeknek a megszűnésével — szellemi feltételek következtében. Természetesen ez már a magyar és a jugoszláviai magyar kultúra közötti viszonyrendszer bonyolult és nagyon sok téveszmétől terhes viszonyát érinti.

Ön egyféle eltolódást ismer fel a magyar és a jugoszláviai magyar kultúra között.

Természetes jelenségnek tartom ezt. Bonyolítja a kérdést, hogy a nemzetiségi kultúra nem képvisel autonóm egységet, valaniféle kulturális teljességet, miként a Jugoszláviában élő magyarság sem képvisel semmiféle "új nemzetet", tehát a kultúrája sem lehet a teljességet megtestesítő nemzeti kultúra kicsinyített mása, hanem a részlegesség jegyeit magánviselő produktum. De ez a részleges jelleg más vonatkozásban gazdagsággá válik. A jugoszláviai magyar kultúra teljességre tesz szert a jugoszláviai kultúra egészében, másrészt a magyar kultúra egészében. Mindkettőnek része, s éppen ez a lényege. Nem tagadom, hogy ez hibrid, eklektikus állapot, de a mai világ éppen az ilyen eklektikus jelleg iránt tanúsít érzékenységet. Közép-Kelet-Európa sok vonatkozásban éppen azt igényli, amit a nemzetiségi/kisebbségi kultúrák önzetlenül felkínálnak.

Azt hiszem, a magyar szellemi életből ez az érzékenység még mindig mintha hiányozna. Természetesen nem becsülendő le egyes szerkesztőségek, értelmiségiek, a nemzetiségi írók műveit és munkásságát népszerűsítőik jóindulata, de ennek eredményei csak akkor bontakoznak ki, ha nem kivételeket képviselnek, hanem a mindennapok természetes és szerves részeként tárnak fel. Arra gondolok, hogy a jugoszláviai magyar írók műveinek, könyveinek széles közvéleménye legyen és a végső elbírálást a nagyközönség végezze el. Gondoljunk csak arra, hogy egy velem egykorú magyarországi író könyvét megvásárolhatja egy, a 20 000 magyart számláló becsei magyar polgár. Ugyanakkor azonban a mi könyveinket nem vásárolhatják meg a könyvesboltokban a 20 000 főnyt számláló magyarországi helységek könyvesboltjaiban. Esetleg véletlenszerűen, elvétve. Az is érdekes, hogy a magyar írók megannyi demokratikus, vagy a nemzetiségi sorskérdéseket illető törekvései között éppen az nem szerepel, hogy a nemzetiségi írók Magyarországon is egyenrangúak legyenek. A kulturális információk szintjén jelentkező egyoldalúságról nem is beszélnek. Ebben a szférában értelmetlenné válik a kultúra és az állam azonosításának logikája. Ha például valamelyik portugál folyóiratban megjelenik egy magyarországi szerző néhány verse — az hír. Ha a jugoszláviai magyar szerző könyve megjelenik szerb fordításban — az nem hír.

Ez a logika, vagy mondhatnám azt is, hogy a kultúra etatista szemlélete akaratlanul beszűremlik az általános esztétikai értékrendszer kialakításába. A nemzetiségi kultúrák megítélésekor ugyanis mindig kettős irodalmi kontextust kell figyelembe venni. Ezt még a műcentrikus szemlélet sem vitathatja el. Kíséréljük meg a tiszta műcentrikusság elvét érvényesíteni a magyar irodalmi alkotásokra, olyképpen, hogy elvonatkoztatjuk a magyar kultúra kontextusától. Fájdalmas következtetésekre jutnánk, és azonnal a "nagy kultúrák" megnemértésére panaszkodnánk. Akkor viszont a magyar kultúrán belül sem kell feleleveníteni a nagy kultúrák fölényét, hanem azon belül is figyelembe kell venni bizonyos kontextusokat. Ez a magyar kultúra kötelessége, azért mert nem lebecsülendő része az országhatárokon kívül születik. E kettős kontextus elméleti, esztétikai kérdéséről sajnos semmiféle elméleti kutatómunka nem folyik.

Jó jel viszont, hogy időnként szembesülünk vele. Az egyik belgrádi hetilapnak adott nyilatkozatában Radnóti Sándor spontánul kitért az esztétikai értékrendszer kérdéseit érintő befogadási nehézségekre. Bevallotta, hogy a jugoszláviai magyar írók műveit olvasva mindig az az érzése, hogy azoknak egyik kódrendszerét nem tudja megfejteni. Ez a felismerés valóságos problémákra mutat rá, és nyugtalanító kérdéseket vet fel.

Ha jóakarátúan elhitetjük magunkkal, hogy ez a (zavaró) kód nem létezik, akkor csonka olvasathoz jutunk. Nagyon sokszor tanúi vagyunk ennek. Ilyenkor csak a magyarországi irodalmi kontextus szemponjából felállított értékszemponatok segítségével értelmezzük és értékeljük a műveket, ami sematikus hipotézisekhez vezet. A leggyakoribb következménye az, hogy a "nemzetiségi sorsproblémák" ábrázolása válik kizárólagos mércévé. Ennek következtében a jugoszláviai magyar író egyféle specialista lesz, ami ugyanolyan torz képet eredményez, mintha a magyarországi irodalmat kizárólag aszerint értékelnénk, hogy milyen intenzitással és mennyire közvetlenül fejezi ki a magyar sorsproblémákat.

A másik buktató pedig abban rejlik, hogy az éppen aktuális magyarországi irodalmi áramlatok mértékével közelítjük a jugoszláviai magyar író műveit, ami végső fokon be nem vallott, sokszor jószándékból serkentett epigonizmus irányába tereli a nemzetiségi magyar irodalmakat.

Viszont feltehető a kérdés, miként sajátítja el az olvasóközönség, a szakmai közvélemény azt a másik kódot mondjuk egy portugál író regényében. A válasz egyértelmű: e kódot nem keresi, mert eleve abból a közmegegyezésből indul ki, hogy más nyelvből fordított irodalmat olvas. Ez a közmegegyezés semlegesít bizonyos hiányérzeteket.

A nemzetiségi irodalmak megítélése ennél bonyolultabb befogadói gyakorlatot igényel. E művekben a "rejtélyes" kódot meg kell fejteni, mivel magyar nyelven írott műről van szó, ugyanakkor e kód csakis kettős kontextus ismerete alapján fejthető meg. A befogadás, az értékelés határeseiteivel találkozunk. A két kontextus közötti eltérést természetesen nem kell külön bizonygatni. Csak néhány elemi tényre emlékeztetnék: a jugoszláviaihoz viszonyítva a magyar irodalom háború utáni modernizmusa megkésett. Ez persze nem csökkenti irodalmi értékét, hanem csak a jellegét módosítja. A hetvenes években a magyar irodalomban szükségszerűen jelentkező művek, irodalmi kritériumok a jugoszláviai magyar irodalomban már nem voltak olyan erőteljesek. A modernizmus megkésetttségéből kifolyólag Magyarországon a modernizmus felbomlása másként, más stílusjegyek érvényesítésével következett be, érthető, hisz majdnem párhuzamos folyamatról van szó, ami az irodalmiság kritériumainak sajátos természetét hozta létre, viszont a jugoszláviai magyar irodalomban a két törekvés között valamennyivel nagyobb volt az időtávolság, ez részint meghatározó volt a műalkotás formális és stilisztikai összetevőire is. A két ország közti történelmi ritmus is másként alakult, az eltérő történelmi tapasztalatok nyomokat hagynak az irodalmi diszkurzuson, az ellentmondásos, az emberi tudatot és érzékenységet befolyásoló történelmi jelkép-rendszer más jellegű, s ez nem csupán elvont szellemi tényező, hanem az irodalmi törekvésekre is hatóerővel bír, befolyásolja a műalkotás jellegét is. Az *Áttűntetések* című regényem számomra tanulságos tapasztalatokat tárt fel éppen ezen a téren. Érzékeny, értő kritikusok is némi tanácsalansággal közelítették meg a regény jugoszláviai történelmi ikonográfiáját. Bár a regény jelentésvilága egyértelműen sugallta, hogy Jugoszláviában 1968 lényegesen más asszociációkra ad alkalmat, mint Magyarországon, mégis a kritikusokat saját történelmi tapasztalataik paraméterei vezérelték.

A nemzetiségi irodalmak megértése az egyetemes magyar irodalom rugalmasabb koncepcióját igényli. A megoldást nem a feldarabolásban kell keresni, hanem a fogalomrendszer megújításában. Ennek az új szerkezetnek a megteremtése, hogy úgy mondjam a magyar irodalom közép-európaiságának, avagy közép-kelet-európaiságának a próbaköve. Ha nem akarjuk, hogy a közép-európaiság (közép-kelet-európaiság) csak aféle egzotikus kirakattá, vagy alkalmi jelzővé váljon, akkor először végezzük el a közép-európai önvizsgálatot a magyar irodalmon belül. Ezáltal is gazdagodik a magyar kultúra európai érzékenysége. Mindez természetesen feltételezi az esztétikai értékrendszer skálájának több dimenziós mozgását; nem az egyetemes magyar irodalom térképét kell felszabdalni, miként azt a mai irodalomtörténészek teszik, hanem az egyetemes magyar irodalom értékrendszerét lényegesen plurálisabb, az egyetemes magyar irodalom belső változatosságát érvényesítő szellemben kellene meghatározni. Ennek elméleti megalapozása még várat magára. Mindez csak látszólag képez megoldhatatlan vagy túlbonyolult feladatot, a gyakorlat fokozatosan megcsúszli a másfajta észjárást, létrehozza az ezirányú sokrétűséget. Hogy a magyarság egy része az országhatárokon kívül él az ma már közismert dolog, de hogy ezzel együtt a magyar kultúra heteroním jellegű, ezt — minden következményével együtt — a jövőben kell átgondolnunk.

Regényeit, esszéit szerb nyelven kiadták a jugoszláviai könyvkiadók, drámáit játszották a jugoszláviai színházak. Magyar nyelven e művek hozzáférhetetlenek, tehát a magyarországi olvasó nem is tekinthet be munkásságának egészébe. Az ismerkedést az esszéivel kezdeném. A Lemondás és megmaradás című kötetében sokat ír az "új civilizációs szakasról", az új romantikáról...

Ezek az esszék a modernizmus válságkorszakában születtek, vagyis amikor már elapadtak a modernizmust életető szellemi energiák. Szerintem Jugoszláviában ez a hatvanas évek végén következett be. Akkor döbbsentünk rá, hogy az adott szerkezetet nem lehet tovább egy folyamatosságban belül modernizálni. Vagyis megfogalmazódott bennünk a szocialista társadalom szüntelen modernizálódásának válságtudata. Ezt a változást nagyon intenzíven átéltem — szellemileg és emberileg. A lázadó hatvanas évek után következett a konzervatív hetedik évtized, melyet a nyolcvanas évek kaotikus világa követett, ezt az időszakot a közösségi élet mélyrétegeinek tektonikus elmozdulása jellemezte, és jellemzi ma is, ami pedig nyilvánvalóvá tette, hogy rendezni kell egy hosszabb időszak hiányérzeit. Ez a válság olyanynyira általános, hogy legradikálisabb bírálóit is befolyásolja. Éppen ebből a mindent átfogó jellegéből következik, hogy nem csak politikai, gazdasági, társadalmi válságról van szó, hanem egy új civilizációs szakasz előtti magtorpanásról. Nem szívesen használom a posztmodernizmus kifejezést, mert azt mechanikusan átvesszük a nyugati fogalomtárból, holott szerintem a "közép-kelet-európai posztmodernizmus" ugyanolyan autonóm jelenség, mint amilyen az avantgárd vagy a modernizmus volt a saját korában.

A szüntelen modernizálódás ideológiájának válsága mellett ugyanis felbukkant a hagyományos értékek válsága is. Szemünk előtt zajlik le a homogenitás eszményének agóniája. Nemcsak bizonyos ideológiai elképzelések jutottak válságba, hanem a nemzeti és más hagyományos értékek, általában a globális rendszerek szilárdsága is megingott. Ezzel egyidejűleg megkérdőjeleződött a modernizmus homogén diszkurzusa is, hisz az is egy globális rendszer volt. Alighogy a modernisták megbékéltek a hagyománnyal és megtalálták az őseiket, kiderült hogy a modern geneológia lineáris felépítése tarthatatlan. A modernizmus korában úgy tűnt, hogy az ironikus diszkurzus termékeny lehetőségeket kínál fel, de kiderült, hogy ez a diszkurzus a jelen konzerválásának termékeny ideológiájává vált. A *Parainézis* című regényemben ezért került sor az ironikus irodalmi diszkurzus tagadására. Bele kell nyugodnunk, hogy az ironia nem önérték, hanem mind konzervatívabb erővé válik. Ebben a kontextusban írtam esszéimben előbb az új romantikáról, később az alapok nélküli új misztikáról. Hisz bármennyire tagadjuk az új építményeket és bármilyen igyekezettel törekszünk a hagyományos, úgymond a megbízható alapok felismerésére, ismerjük be, hogy a "közép-kelet-európai", illetve a szocialista világban ezek az alapok mindig bizonytalanok voltak. Néha pedig egészen irracionális jellegűek. A "retro" tehát misztikus tartalmakat kap, akárcsak az "utópia".

A közép-kelet-európaisággal kapcsolatban, esszéiben megjegyzi, hogy senki sem vállalja, de nem tudja kikerülni... És, hogy éppen az a közép-kelet-európai kultúra egy centrum nélküli, mozaikszerű képződmény állandó ütközőpont. Mit ért ez alatt?

Esélyt látok benne. De csak akkor, ha nem homogén ideológiai, történelmi fogalmakban gondolkodunk róla, hanem egy mozaikszerű szerkezetet fedezünk fel ebben a világban, amelyben éppen a határterületek érintkezése, a különbözőségek találkozása jelentős. Az imént mondtam, hogy a magyar kultúra részére a nemzetiségi kultúrák a közép-kelet-eu-

rópaiság próbatételei, ugyanúgy a multikulturális Jugoszlávia jelentett számomra egy ilyen próbatételt. Jugoszlávia soknemzetiségű, decentralizált ország, ahol nemcsak érintkeztek és egybefonódnak a különböző nemzeti hagyományok, hanem különböző vallások és kulturzónák találkoznak. Ilyen szempontból tehát izgalmas és korszerű lehetőségeket tár fel. Számomra mindez a közép-kelet-európai tapasztalatok gyűjtőhelye is. Bizonyos bizánci hagyományok vagy pedig a mediterrán kultúra nem távoli szellemi feltételezések, hanem a hétköznapijaimba beszivárgó élmények. Az *Áttűntetések* című regényemet például egy belgrádi dramaturg adaptálásában, szlovén rendező állította színre Boszniában. A *Sofőrök* című drámát macedón rendező rendezte — Boszniában. Vagy ugyanezt a drámát bemutatta egy macedón színház is. A művészi alkotó folyamat során átéltem, megfigyeltem a kulturális rétegek találkozását. Könyveim szerbhorvát fordításainak befogadása akarva-akaratlanul visszahat, mivel nem élek szellemi lombikban, tehát ezek sorra egy közép-kelet-európai érzékenységet teremtettek bennem. Miért lenne ez hiányosság? Próbáljuk csak elképzelni a modern magyar irodalmi próza egyik vonulatát például a francia egzisztencializmus hatása nélkül.

Szeretném, ha elmondaná véleményét a regényeiben állandóan visszatérő árulás-motívumról.

Az *Új Symposion*ban publikált korai esszéimben többször írtam erről az élményről, mint univerzális emberi helyzetről. Ezek a korai, több mint két évtizeddel ezelőtt született esszék azonban a konvencióktól való megszabadulás, a sztereotípiázott gondolkodásformák elutasításának szellemét kérdőjelezték meg. Kötetbe nem is vettem fel őket.

Az 1986-ban (egyenlőre csak szerb nyelven) megjelent *Lemondás és megmaradás*-ban egy gazdagabb érzésvilággal, szellemi tapasztalattal tértem vissza e témához. Természetesen a regényeimben ezt más-más aspektusból újra megfogalmaztam. Az *Egy makró emlékirataiban* az egzisztenciális árulás természetrajzával találkoztam, az *Áttűntetésekben* ez nemzedéki és nemzeti élményként került előtérbe, míg a *Parainézisben* a motívum társadalmi és morális vonatkozása érdekelt. De szeretném hozzátenni, hogy ez a három regény tulajdonképpen összefüggő egészet képez. Jelenleg az *Áttűntetések* második részén dolgozom, és ezzel pontot teszek az Újvidéki trilógiára, illetve *Pannon eleolit* címmel egyféle esszéisztikus, egész könyvet kitevő zárómű lesz a pont a trilógia végén.

Mondhatnám, hogy műfajilag heterogén, eklektikus trilógia ez, amelyben az egyes regények a koncentrikus körök formájában illeszkednek egymáshoz. Az *Egy makró emlékiratai* a napló műfaját használja fel, az *Áttűntetések* az episztoláris formával építkezik, míg a *Parainézis* a nevelődési regény modelljét alkalmazva a legnagyobb kört képezi annak a világnak az ábrázolásában, amely egyébként az újvidéki társadalmi, történelmi és nemzeti kozmosz néhány a harmincas évektől kezdődően napjainkig tartó évtizedeiből merft. Ezt a jelleget sugalmazza az elbeszélő státus különböző formában történő felbukkanása is. Az *Egy makró emlékirataiban* egyes szám első személy szerepel, az *Áttűntetésekben* egyes szám második személy, míg a *Parainézisben* egyes szám harmadik személy.

Az Egy makró emlékiratainak volt bizonyos magyarországi visszhangja.

Csak feltételesen mondhatom ezt. Weöres Sándor méltatásának köszönve kiváltott némi érdeklődést, de szerénytelenség lenne igazi visszhangról beszélni. A regényt kevesen olvashatták. Magyarországon nem került rendes könyvkereskedési forgalomba. Az 1968-ban

megjelent mű, a hetvenes évek második felében az új magyar prózaírói nemzedék feltűnésekor némi aktualitást kapott, a hozzáférhetetlen könyvek sorába tartozik. Esterházy Péter *Függőjében* bukkant fel néhány mondata nemzedéki parafrázisként. Metaforikusan is értelmezhető e szöveg palimpszesztiként való szereplése. Jugoszláviában e regény más sorsban részesült. Szerbül 1969-ben jelent meg, majd 1986-ban következett a 2. kiadása és most tervezi a kiadó a harmadikat.

A misztikus életérzés, pontosabban a misztikus sehová sem tartozás, külön-sodródás hangja állandóan visszatér az esszéiben, de regénymotívumként is felbukkan, főként a Parainézisben. Az imént is kitért rá. Ez az élmény mennyiben hozható kapcsolatba a jugoszláviai és a magyarországi kultúra határmezsgyéjén élő, mindkettőt következetesen vállaló értelmiségi létélménnyel? A kettősség kialakít-e bizonyos hiányérzetet? Esszéiben éppen a gyökértelenség élményének tudatosítására apellál.

Ebben a tapasztalatban egy közép-kelet-európai konklúziót látok, hisz ahol az "autentikus", az "autochton" éppen ott a legproblematisabb, ahol az iránta való nosztalgia a legerőteljesebb. Kapcsolatba hozható ez a jugoszláv kultúrák változatos talajával is. De nyilvánvaló, hogy nem vonatkoztatható el az említett köztes állapottól sem. A marginalitás gondolata nem áll tőlem távol. A gyökértelenség kérdését ebben a kérdéskörben látom. De a gyökértelenség tudata befódott a nagy kultúrákba is, hisz a környezettel, a világgal való kapcsolat mind elvontabbá válik, és ennek problematizálása sokkal autentikusabb, mint a gyökerek konzervatív restaurálása. Véleményem szerint a nemzetiségi kultúrákban ez sokkal autentikusabb, valóságosabb élmény, mint a nemlétező gyökerekről való szentimentális töprengés, a dramatikus hiányérzet mélyebb felismerésekhez vezet, mint egy sematizált "nemzetiségi sorstudat" korszerűtlen ismételtetése. Az *Áttűntetések* című regényem például egyik aspektusával nemzetiségi regény, hisz a nemzeti/nemzetiségi hovatartozások tragikumát a legbensőségesebb, a szerelni és az erotikus élményekben ábrázolja. De ez csak a regény egyik motívuma, amely elképzelhetetlen más motívumok nélkül. Azt gondolom, hogy a ma oly divatos "nemzetiségi tézisregények" valójában a nemzetiségi tudat megengedhetetlenül egyoldalú öncsonkítási kísérletei.

Valójában nem érzem teljesen otthon magamat a mai magyar kultúrában. Nem vagyok benne vérkeringésében. A magyarországi párbeszédek egyoldalúak. Nem élem át a hétköznapijait, a valóságtalajom pedig más. De mégis, sajátos prizmán át megismertem azt, míg az nem ismeri azt a kultúrát, amelyben élek. A magyar kultúra a sajátom, azonosulok vele, de én idegen vagyok benne. Ez a tapasztalat a személyes intellektuális kapcsolatokban is tetten érhető. A kapcsolatok egyoldalúvá válnak, mivel a nemzetiségi kultúrában csak befogadót, esetleg szellemi piacot keresnek. Azt is mondhatom, hogy a magyarországi magyar kultúrával monológra emlékeztető kapcsolataim vannak.

A nyelv meghatározza a jugoszláv kultúrán belüli helyzetemet is. Itt inkább egy intenzív szellemi történetbe sorolhatom be magam, amelynek az alapja az irodalmi művészeti kozmosz, s amelynek globális térképén megvan a helyem, de a nyelv szükségszerűen bizonyos réseket teremt, hiányokat szül ezen a térképen is. Nem könnyű, hanem drámai helyzetet képvisel ez a paradoxális ambivalencia, de amely belső következetességnek köszönve új tapasztalatokhoz vezet és új utakra térít. A gyökér és a talaj számomra nem olyan egyértelmű fogalmak, hanem áttételesek, sokszor spirituálisabbak a megszokottnál.

Bonyolult szellemi állapot ez. Persze ennek a jelenségnek a sokoldalú, objektív elemzésére nem én vagyok hivatott. Ez már mások dolga.

Mit jelent Önnél a forradalom eszméje? Esszéiben, drámáiban (a Sofőrökben és a Juditban) illetve a regényeiben egyaránt találkozunk vele?

Ezt a szándékot a forradalom szelleme határozta meg. Kolakowski találóan fogalmazott: a forradalom szellemét felébresztő marxizmus századunk legnagyobb képzelgése volt. Engem persze az a világ érint, amelyre ez a képzelet hatott. Tehát nem kizárólag a politikai forradalomra gondolok. Hisz még azok is, akik vitatkoztak a korukkal, vagy tagadták annak értékeit, abból az elképzelésből indultak ki, hogy valami mégis radikálisan megváltoztatható ebben a világban. A hitetlenek is titkos hitre alapoztak, a hívők is titokban eretneknek voltak. Regényhőseim legtöbbször kényszerből individualista, akikben él valamilyen nosztalgia a kollektív eszményképek, a valóságos közösségek iránt. Ezen az úton buknak el, vagy pedig keresik magukat. Soha sem érdekelték a tételszerűen ábrázolt izolált emberek.

A Judit című drámájában érdekes szerepe van a művészetnek, amely cirkuszi mutatványként jelenik meg.

Igen, a hamis képzeleteket gyártó művészet...

...amely látomásként vezeti a népet a szabadságba, melyet már nem igényel. Tehát a totalitarizmusnak szüksége van a művészetre?

A Judit egy vonatkozásban a művészet bírálata is. A bibliai történet értelmezésében, a Hebbellel való "vitában" az Ős-anarchista, a preterrorista Juditot ábrázolom, akinek le kell győznie az illúzióteremtő művészetet, amely végülis a hatalmat szolgálja. Ebben a drámában Holofernes érkezését várja a nép is és a nép vezetői is. És a művészet szolgálja ezt a közérzetet. Csak egyetlen nő száll szembe ezzel a hallgatólagosan elfogadott állásponttal. Megöli Holoferneszt, de végül őt nevezik ki a város árulójának.

A Parainézisben szereplő regényhős Juditja ikertestvére e drámai hősnek...

Igen. Ez is anarchista-terrorista, aki annak a rendszernek az áldozata, amely kóráztatott. S az új nemzedék Juditjának kihullik a kezéből a kés, mert a "zsarnok" névtelen, felismerhetetlen, megnevezhetetlen, az elvont mechanizmussal képtelenek leszámolni az új Juditok. Az ellenállás eddig ismeretlen, új változatai szükségesek.

Ki tudja mikor ébrednek fel.

1988. március

(Kondász Katalin)